

CARLES DUARTE I MONTSERRAT

NOTES SOBRE TRETS DIALECTALS EN EL LLIBRE DE LES COSTUMS DE TORTOSA

1. PRESENTACIÓ

Quan se m'encomanà de preparar un article sobre trets dialectals en el *Llibre de les Costums de Tortosa*, el meu primer pensament fou de resistir-m'hi perquè aquest treball podia ser interpretat com una participació indirecta —encara que les situacions, tot i comparables, són diferents (un segle separa la conquesta catalana de Mallorca de la de Tortosa)— en la polèmica suscitada a l'entorn de la hipòtesi de mallorquinismes en la llengua de Ramon Llull, autor contemporani del manuscrit analitzat, de 1272, del *Llibre de les Costums de Tortosa*⁽¹⁾.

Això no obstant, conscient dels resultats assolits en casos com el de les *Vides de Sants Rosselloneses*⁽²⁾ i considerant que certes formulacions generalment admeses referides al català medieval guanyarien precisió si es partís de la premissa que la realitat descrita era més diversa i matisada del que aquelles asseveracions ens menaven a creure inicialment, he assajat de dur a terme l'anàlisi que se'm demanava. No he pretès, però, de fer un estudi amb voluntat d'exhaustivitat, que només fóra possible, en el cas d'un manuscrit tan extens (tres-cents folis), amb un buidat previ complet. Així, doncs, he triat alguns punts concrets, que he examinat amb atenció i que ara presento amb l'esperança que puguin ser considerats d'interès.

2. TRETS FONOLÒGICS VOCÀLICS

2.1. Manteniment de *a* i *e* àtones.

Com sabem, un dels trets caracteritzadors del català oriental és la reducció vocàlica de *a* i *e* a [e] en posició àtona.

Aquest procés, iniciat al segle X en posició pretònica⁽³⁾ i ja estès en l'època del nostre manuscrit a la posició final absoluta⁽⁴⁾, no apareix documentat en el

(1) Vegeu per exemple BADIA i MARGARIT, Antoni M.: *Dialectalismes baleàrics en Ramon Llull. Una qüestió de mètode*, dins *Homenatge a Francesc de B. Moll*, "Randa" núm. 9, pàgines 31-49.

(2) Vegeu MANEIKIS KNIAZEH, Charlotte i NEUGAARD, Edward J.: *Vides de Sants Rosselloneses*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1977, vol. I, p. XV.

(3) Vegeu per exemple DUARTE, Carles i ALSINA i KEITH, Montserrat i Alex: *Gramàtica històrica del català*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1984 i ss., vol. I, pàgina 124.

(4) *Ibidem*, pàgina 125.

nostre manuscrit, coherentment amb la seva filiació dialectal. Els casos en aparença conflictius són absolutament residuals i tenen, segons el nostre parer⁽⁵⁾, una explicació sovint satisfactòria, com succeeix a “torra” —28v, 11b— on la *a* possiblement correspon a una pronúncia [a] com a conseqüència del gènere femení del mot, encara que hi ha casos menys clars com “latànias” —81v, 22a—, possiblement la segona *a* d’influència culta en un terme religiós d’ús i origen culte.

2.2. Mantenint de *o* i *u* àtones.

La reducció de *o* a [u] en posició àtona, que caracteritza gairebé el conjunt del dialecte oriental (llevat de l’illa de Mallorca, sense reducció; però sí que hi ha reducció a Sóller), és força posterior a la de [e]⁽⁶⁾, encara que presenta ja aviat uns primers casos de tancament en la síl·laba anterior a una [u] o una [j], seguida d’una consonant labial o en hiatus amb una [a], casos en què, a més, la neutralització no és específica del dialecte oriental, ans general en català.

D’aquesta mena són els casos que hem recollit en el manuscrit estudiat: “ubert” —28r, 19a i 44r, 9b (amb vacil·lació, però: “obert” —28r, 28a—), “subirana” —44r, 22b—, “mugut” —39v, 9b— o “custum” —4v, 20b—. Afegim-hi el cas de “no u sab” —24v, 14a—, per contacte amb una altra vocal, i, encara la forma “sus térmens” —5r, 22b—, d’explicació menys clara per a nosaltres.

3. TRETOS FONOLÒGICS CONSONÀNTICS

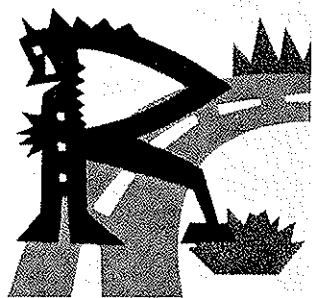
3.1. Manteniment de [r] final.

L’elisió de la [r] a fi de mot és un tret general en català (llevat de la major part del valencià, en què es manté) i primerenc (si més no des dels segles XII i XIII)⁽⁷⁾.

En aquest manuscrit hi ha una conservació pràcticament constant de *-r* en les terminacions d’infinitiu, dels sufixos *-dor*, *-er*, etc. Això no obstant, hi ha alguns casos, clarament limitats, de caiguda —sí més no gràfica— de la *-r*: “si y vol acorre...” —20v, 27a—, potser caiguda per la concurrència abans i després de la vocal *e* de dues vibrants (tanmateix, en algun cas “acórrer” —18r, 25a—), “mesurà...” —45v, 6a— (tot i que “mesurar” és la forma habitual: 45v, 8a, 11a, 16a, etc.).

En canvi, és força freqüent en el manuscrit la caiguda de [r] en la terminació *-rs*: “devés” —49r, 4a—, “ferrés” —50v, 21b—, “çapatés” —50v, 3-4a—, “cavallés” —7r, 13b—, “comunés” —7r, 1-2a—, “dinés” —18r, 25 i 27b—, etc.

Hi trobem, doncs, una situació que tendeix a la que trobem en la major part del valencià i que contrasta, pel que fa al manteniment de *-r* final, amb la situació que s’havia ja anat estenent a la resta del territori lingüístic.

(5) *Ibidem*, pàgina 117.

(6) *Ibidem*, pàgina 127-128.

(7) *Ibidem*, pàgina 209-211.

3.2. Desafricació de [ʃ].

La desafricació de ç ([ʃ] > [s]), que constatem per la confusió gràfica entre ç i ss (o s quan representa un so sord), es comença a documentar a la fi del segle X i al començament del segle XI⁽⁸⁾ i apareix en el manuscrit analitzat d'una manera constant: "cirvent" —51r, 28a-1b—, "çe partirà" —51r, 1b—, "s'abcen-ten" —41r, 20-21a—, "ces cases" —22r, 10b—, "fermanssa" —22r, 25b—, "ç'agen" —28r, 2b—, "jo són assi ['aci']" —32r, 25b—, "ensà" —1v, 6a—, "ça justícia" —36v, 5a—.

Això ens permet de corroborar la clara pertinença de Tortosa a la fi del segle XIII a la part del territori lingüístic català en què s'havia produït la desafricació de ç. Joan Coromines examina i descriu en un valuós treball⁽⁹⁾ la progressió geogràfica del procés de desafricació del segle XIII ençà i ens presenta una isoglossa dialectal entre una zona —que disminueix amb el pas del temps— amb manteniment de ç africada i una zona —que s'estén progressivament— amb desafricació de ç. Com hem dit, els testimonis localitzats fan evident l'adscripció del territori tortosí a la zona dins de la qual a la fi del segle XIII s'havia consumat la desafricació de ç.

(8) *Ibidem*, pàgina 202.

(9) COROMINAS, JOAN: *Història de la confusió de dues parelles de consonants antigues: ç i ss; y l i ll*, dins el seu llibre *Entre dos llenguatges*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1976 i ss., vol. I, pàgines 19-29 i el mapa II dels inclosos entre les pàgines 109 i 110. Utilitzo el terme *corroborar* perquè el professor Coromines, en estudiar la situació a Tortosa, no fa una anàlisi del manuscrit que hem estudiat, ans d'altres fonts, de caràcter menor.

(10) VENY, JOAN: *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1982, pàgina 134.

(11) BADIA i MARGARIT, i MOLL, Francesc de B.: *La llengua de Ramon Llull*, dins *Obres essencials de Ramon Llull*, Barcelona, Editorial Selecta, 1960, vol. II, p. 123.

(12) RUSSEU-GEBBETT, Paul: *Medieval Catalan Linguistic Texts*, Oxford, The Dolphin Book, 1965, pàgina 45.

(13) COLON, Germà i GARCIA, Arcadi: *Furs de València*, Barcelona, Editorial Barcino, 1970 i ss., vol. II, p. 128.

4. TRETS MORFOLÒGICS

4.1. L'article definit.

Les formes gràfiques d'article definit localitzades en el text són *s; lo, l, el; los, ls, els; la; les*. Aquesta relació contrasta amb la dels esquemes fornits per Veny en els *Parlars catalans*⁽¹⁰⁾ i per Badia-Moll en el seu estudi sobre *La llengua de Ramon Llull*⁽¹¹⁾. I el contrast es produeix per l'aparició de la forma *el* (i *els*), que, encara que és usual avui en valencià i en català oriental —excepte a les Balears (amb l'article procedent de *ipsu*)—, no ho és en tortosí i sobta en un text medieval tan primerenc, tot i que Russell-Gebbett⁽¹²⁾ també recull testimonis de *el* o *els* en una carta al bisbe de Tarragona del primer terç del segle XIII i en un fragment de la *Crònica* de Bernat Desclot i que també hem trobat algun cas de *el* en un text temàticament i històricament tan vinculat al nostre com els *Furs de València* ("sil·l deutor haurà pagat l'haver o *el* deute que devic a son creador"⁽¹³⁾).

Els casos d'aparició de la forma *el* són nombrosos i sempre rere vocal —trobem també *l* o *lo* rere vocal, però no *el* rere consonant—. Potser es tracta, en el fons, d'una representació gràfica —a fi de destriar gràficament (una consonant sola no complia satisfactòriament aquesta comesa i és habitual en textos medievals l'aglutinació gràfica d'una consonant aïllada amb el mot precedent o següent) dos mots diferents (l'anterior i l'article)— d'un so inexistent, —insistim en el fet que *el* apareix sempre rere vocal— més que no pas d'una transcripció

d'una forma amb vocal efectiva, tot i que evidentment el procés que ens assenyalen aquestes formes reproduïx el seguit per generar les formes de l'article en català oriental —excepte les Balears— i en valencià. En tot cas, no em vull estar de destacar l'alternança de les diverses formes d'un mateix article en un mateix context: “si *lo* principal ne la fermansa no an coses movens” —39r, 3b— (també “*lo*” a l'edició de B. Oliver del *Llibre de les Costums de Tortosa*⁽¹⁴⁾ —sobre l'edició prínceps de 1539—, pàgina 49) / “si *l* principal no és present” —39r, 24a— (ed. Oliver també “*l*”, pàgina 49) / “si *el* principal no a coses movens” —39r, 27a— (ed. Oliver també “*el*”, pàgina 49).

En un altre sentit, considero interessant de remarcar també el fet que sovint no s'elideix la [a] de l'article femení davant vocal, sobretot [u] i [i], vocals davant de les quals avui tampoc no es produeix l'esmentada elisió en tortosí.

Fornim a continuació els testimonis localitzats de les diverses formes de l'article definit:

s masculí

“*s'*endeman” —81v, 11a—, forma fossilitzada i mantinguda encara avui en comarques en què no té vitalitat l'article provinent de *ipsu*.

s femení

“*s'*esgleya” —5v, 7b—

lo

a) rere consonant i davant consonant

“En nuyl altre cas *lo* veguer” —16r, 8b—

“pledegiar denant *lo* bisbe” —82r, 10a—

b) rere vocal i davant consonant

“que *lo* veguer” —16r, 3a—

“si *lo* principal” —39r, 3b—

l masculí

a) rere vocal

“*a/* clamant” —15v, 9b—

“*de/* seynor” —51r, 7b—

“*si/* principal” —39r, 24a—

b) davant vocal

“*l'*escrivan” —178r, 5a—

“*l'*actor” —81v, 26-27b—

“*a l'*offici pertayn” —245r, 23b—

(14) OLIVER, B.: *Historia del Derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las Costumbres de Tortosa*, Madrid 1881, vol. IV.

el

—rere vocal

“oltra *el* manament assí fet” —59v, 2a—

“lo seynor o *el* júgie” —81v, 11b—

“lo veguer ne *el* saig” —16r, 9b—

los

a) rere vocal

“vendre *los* béns” —16r, 17b—

“si *los* seynors o les dones” —52r, 5-7a—

b) rere consonant

“per *los* ciutadans” —82r, 12b—

“pledegia *los* pletz” —81v, 4b—

ls

—rere vocal

“*als* mortz” —81v, 12a—

“si *ls* parsoners” —283v, 12a—

“*dels* creedors” —16r, 19b—

els

—rere vocal

“e *els* jueus ne *los* sarrayns” —44v, 27a—

la

a) davant consonant

“*la* Cort” —82r, 18a—

“*la* soldada” —51v, 8b—

b) davant vocal

“*la* exsecucion” —82r, 17b i 20b—

“*la* universitat” —8r, 13b—

“*la* usansa” —282v, 9b—

“*la* esposa” —156r, 8a—

“*la* inquisitió” —279v, 13a—

“*la* heretat” —82v, 13a—

l femení

—davant vocal

“*l*esposa” —156r, 14a—

“*l*esgleya” —156r, 16a—

les

“a les parts” —16r, 4b—

“les serventes” —52r, 7a—

“les cartes” —146r, 20a—

5. VOCABULARI

La naturalesa jurídica i culta de la major part del vocabulari del *Llibre de les Costums de Tortosa* restringeix notablement les possibilitats de fer-ne un estudi des d'una perspectiva dialectal. Basti recordar en aquest sentit que en el manuscrit —una de les obres cabdals en la recepció del dret comú, de terminologia llatina— hi ha moltes primeres datacions catalanes de llatinismes, com *autenticar* —15r, 20-21a—, *exacció* —29r, 20a—, *fisc* —25r, 12-13a—, *pecuniari* —30r, 5b—, *transacció* —45v, 23a—, etc.

Sembla, doncs, que només podem intentar de cercar comportaments dialectals en els termes més allunyats de la terminologia jurídica i més acostats al vocabulari quotidià. I un tret que en principi podem preveure com a existent pel que fa al vocabulari tortosí del segle XIII i que el distingia respecte del vocabulari del territori de la Catalunya Vella és un percentatge més elevat —conseqüència lògica de les circumstàncies històriques— d'arabismes. A fi de fer-ne una comprovació hem intentat de buidar els arabismes del nostre manuscrit.

La primera conclusió a què arribem és l'escassetat d'arabismes integrats o relacionats amb la terminologia jurídico-administrativa: *alcaid* “cap de la comunitat sarraïna” —171v, 22b—, *alcavot* “proxeneta” —49v, 4a—, *alforria* “afranquiment d'esclau” —48r, 8-9b—, *assotar* —279v, 14-15b—, *tàvega* “presó” —11r, 16a—.

És a dir que, de fet, en la major part del manuscrit, la presència d'arabismes és molt minsa. Ara bé, en els fragments del manuscrit en què apareix amb claredat la terminologia comercial els arabismes esdevenen molt freqüents, sobretot en certs camps nociònals, com el de les mesures (*almud* —256v, 12a—, *arrova* —259r, 2-3a—, *cafís* —258r, 1-2a—, *maquila* 256r, 3a—, etc.), les monedes (*masmodina* —27v, 18a—, *morabetí* —47r, 24b—; els aliments (*arròs* —250v, 15a—, *sucre* —250r, 23a—), els productes químics (*cofol* “alcohol” —251r, 7a—, *alquitrà* —258v, 7b—, *sosa* —251r, 8a), etc.

La constatació de la importància dels arabismes en la Tortosa medieval —d'altra banda, com deïem, previsible— no ens pot distreure, però, de la consciència que força arabismes havien penetrat també, pels múltiples contactes mantinguts amb els sarraïns, en el català de les zones més septentrionals.

Per tal, doncs, d'obtenir uns resultats fiables hem pres com a base de contrast per a aquest buidatge d'arabismes comercials el *Vocabulari del comerç medieval* de Miquel Gual⁽¹⁵⁾, que transcriu totes les lleudes i revés catalanes dels

(15) Tarragona, Diputació Provincial, 1968.

segles XIII i XIV i n'estableix el vocabulari.

L'obra de Gual té l'interès de presentar-nos un vocabulari extens amb la referència a la lleuda d'aparició del terme. I cal recordar que buida lleudes de la Catalunya Vella (n'hi ha de Cotlliure, Perpinyà, Puigcerdà, Barcelona, etc.) i de la Catalunya Nova (n'hi ha de Tortosa, València, Alzira, etc.).

Afegim-hi que les lleudes tortosines prengueren com a model la de Cotlliure de 1249⁽¹⁶⁾, circumstància que acreix el valor probatori de les diferències que hi trobem pel que fa a l'aparició en els textos tortosins de formes aràbigues inexistents en la lleuda de Cotlliure.

La relació d'arabismes comercials (i deixem de banda les formes més dubtoses o discutibles) que hem localitzat en la tarifa de corredors —249v-251v— i en la lleuda —264v-266r— integrades en el manuscrit de 1272 del *Llibre de les Costums de Tortosa* és la següent:

- *albudeca* —266r, 16-17a—
- *alcarayula* —258v, 12b—
- *almàrtech* —250v, 12-13b—
- *almut* —257v, 11b—
- *alquena* —258v, 13b—
- *alquitrà* —258v, 7b—
- *arròs* —250v, 15a—; *ris* —265r, 21a—
- *arrova* —250v, 5a—
- *atzebib* —265v, 9b— (i *azebib* —251r, 3-4a—)
- *batahalua* —249v, 11b— (i *bathahlua* —258v, 13-14a i 264v, 4a—)
- *berragan* —250r, 10b—
- *cadaf* —256r, 2a—
- *cafís* —250r, 28b—
- *calastó* —256v, 23b—
- *citoval* —249v, 12b—
- *cofoyl* —251r, 7a— (i *cofol* —265v, 14b—)
- *exarc (nous d'exarc)* —250r, 1a i 264v, 22a—
- *fustani* —250v, 14a—
- *fustet* —251r, 2a—
- *galengal* —250r, 7a— (i *galengar* —264v, 26a—)
- *jerra* —250v, 28b—
- *laca* —264v, 17a i 249v, 24b—
- *maquila* —256r, 3a—
- *mazmodina* —251r, 18a—
- *mosquet* —250r, 21a i 258r, 20b—
- *noscat (nous noscades)* —249v, 28b i 264v, 21a—
- *orchica* —250v, 19a i 258r, 27b—

(16) *Ibidem*, pàgines 37-40.

- *ris*, V. *arròs*.
- *safran* —258r, 5b— (i *çafrà* —250r, 27a—)
- *sosa* —251r, 8a i 265v, 15b—
- *sucre* —250r, 23a—
- *suquereyn* —264v, 8a— (i *çuquereyn* —249v, 14b—)

Hi trobem, doncs, com preveïem, alguns arabismes que no apareixen en les lleudes de la Catalunya Vella i que, en canvi, sovint tornem a trobar en textos valencians (per exemple: *alcarayula*⁽¹⁷⁾, *almàrtech*⁽¹⁸⁾, *mosquet* —primera documentació catalana del mot, no recollida ni pel *DCVB* ni pel *DECat*—,...). Incloguem-hi altres arabismes no comercials del nostre manuscrit que semblen inusuals coetàniament en els territoris de la Catalunya Vella: *jässena*⁽¹⁹⁾ “biga” —2v, 11b— primera documentació catalana, ja recollida, del mot; *màrfega* “coixí de llit” —16v, 25a— primera documentació catalana del mot, no recollida ni pel *DCVB* ni pel *DECat*...

Aquest fenomen ens mena a formular la hipòtesi de l'existència d'arabismes habituals en els territoris més arabitzats i que eren inusuals o inexistents en els territoris menys arabitzats, comportament que podem considerar que contribuïa a la configuració de certes variacions dialectals en el català de la fi del segle XIII.

Carles Duarte i Montserrat

(17) *Ibidem*, pàgina 194.

(18) *Ibidem*, pàgina 356.

(19) COROMINES, Joan: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1980 i ss., vol. IV, s.v. *jässera* i *jässena*.

